

Yves Dezalay og Mikael Rask Madsen

Henimod entreprenant miljøpraksis - en præliminær analyse af dansk miljøekspertise som socialt felt

Betydningen af professionel viden og know-how i konstruktionen af nye sociale felter er i de senere år blevet tillagt større og større betydning i den sociologiske analyse. Med udgangspunkt i Pierre Bourdieus refleksive sociologi analyseres feltet af miljøpraksis i Danmark som produkt af interprofessionelle kampe om retten til at kategorisere – socialt som mentalt – indholdet af miljøbeskyttelse. Ved at identificere centrale konflikter i dette sociale rum byder artiklen på en præliminær forståelsesramme af miljøbeskyttelse som mere end en politisk intervention, hvortil kommer, at også interesse, ambition og konflikt er centrale elementer i dets modus.

Kampen for beskyttelsen af miljøet har over de seneste 30 år indskrevet sig i samtidshistorien, først som en betydelig social bevægelse og siden som et internaliseret normsæt med betydning for mange livsområder. Men bag miljøbeskyttelsens efterhånden velkendte problemstillinger foregår og har foregået en kontinuerlig kamp om gyldigheden af de visioner og kategorier, der successivt har domineret området. Artiklen analyserer miljøet som et felt af konkurrerende ekspertiser, der har frembragt og konfigureret området og dets nomenklaturer og hierarkier. Vi søger således at gå en anelse bag om den dominerende samfundsvidenskabelige diskurs på området. Det gør vi i forhold til den statsvidenskabelige indfaldsvinkel (fx Golub 1998), der kun i mindre omfang tager højde for konflikten, ambitionen og interessen som kritiske elementer i skabelsen af området. Endvidere gør vi det i et vist omfang i forhold til sociologiske teorier om sociale bevægelser som middel til forandring af samfundet (McCornick 1995; Castells 1997:110f).

Genstanden er hverken miljøspørgsmålets konkrete løsningsmodeller eller betydningen af isoleret social mobilisering som omrekningspunkt for forståelsen. I stedet anskuer vi området som et felt af miljøpraksis, der som en art case-study tilbyder os en historie om statens konstruktion og transformation. Vi vil analysere, hvordan forskellige videns- og magthierarkier spiller ind i den konstante tilpasningsproces, som selve løsningen på miljøspørgsmålet har fordret - både som social „labelling“-proces og som videns- og ekspertisefelt. Vi fokuserer ikke på staten *per se*, men på hvordan forskellige magtrelationer lader sig reproducere og transformere i et bredere magtfelt, som statens hierarkier er en væsentlig og naturlig del af (Bourdieu 1989).

Analysen bygger på 33 kvalitative

interviews udført i Danmark i foråret 1999 med forskellige agenter, der indtager væsentlige positioner i dette sociale rum: fra de statslige biologer og ingeniører over de private konsulenter, herunder jurister og advokater, til NGO'erne og endelig repræsentanter fra industrien¹. Teoretisk såvel som metodisk er analysen forankret i den reflektive sociologi udviklet af Pierre Bourdieu, dog med særlig vægt på betydningen af konstruktionen af symbolske kapitaler og magt i det sociale rum, som det kommer til udtryk ved diverse netværk og mere eller mindre professionelle klubber og sammenslutninger (jfr. Dezalay & Garth 1996:15; Sikkink 1996:61; Bourdieu 1980).

I det empiriske arbejde har vi særligt benyttet os af at analysere livsbanerne hos feltets „opfindere“ som et middel til at beskrive transformationen af de mobiliserede kapitaler i de forskellige historiske etaper². Det er gennem de personlige livsbaner, at agenterne har akkumuleret såvel viden som teknologier og meget forskellige sociale erfaringer. Ligesom livsbanerne fortæller historien om de forskelligartede strategier, der har været anvendt. Ved at kortlægge disse livsbaner kan man analysere, hvordan socio-professionelle ændringer korresponderer med værdien af symbolske kapitaler og fremkomsten af nye kapitaler, som på sigt influerer feltet mere generelt. I de forskellige agenter livsbaner er således indskrevet den strukturelle udvikling af feltet, ligesom livsbanerne særligt for pionererne i høj grad har været med til at strukturere strukturerne. Disse feltets mikrokonturer sammenholdes med den mere generelle „miljøhistorie“ for at beskrive og analysere, hvordan feltet har udviklet sig i og omkring staten over de sidste 30 år.

Som sådan er analysen en sociologisk rekonstruktion af feltets historie. Dette er

væsentligt at have for øje i sammenhængen med vores brug af terminologien *strategier*. Med anvendelsen af *strategi-begrebet* i forhold til agenternes livsbaner søger vi at afklare, hvordan ambition og interesse har influeret feltet. Der er ikke tale om en konspirations-tese, men om en analytisk rekonstruktion af de visioner, der har præget feltet som strategier. Her optræder agenternes bevægelser både som udtryk for velovervejede strategier og som mere ubevidste handlinger i relation til eksisterende strukturer. Generelt tilbyder artiklen ikke en samfundsvidenskabelig metateori om miljøet, men udelukkende en præliminær sociologisk analyse af feltet - dets konturer og agenternes „biografier“ - som siden hen og typisk i komparativt perspektiv vil kunne danne basis for en både mere fuldstændig og mere konfliktuel fortælling, der kan forklare dets genese og løbende transformation.

Miljøbeskyttelse og miljøekspertise

Oprettelsen af statslige institutioner eksklusivt til miljøbeskyttelse (forureningsbekæmpelse) i Danmark i starten af 1970'erne indgår i et generelt internationalt mønster: i Sverige blev Statens Naturvårdsværk oprettet i 1969, og tilsvarende institutioner opstod i England, Frankrig og Norge i henholdsvis 1970, 1971 og 1972. Således afviger den danske historie ikke *umiddelbart* fra den europæiske, men ved nærmere analyse fremkommer dog visse særlige og væsentlige kendetegn ved disse nye danske miljøinstitutioner, som vi vil fremhæve i det følgende.

Der er et vist sammenfald mellem visionerne bag de nye miljøinstitutioner om åbenhed, fleksibilitet, medarbejderindflydelse og decentraliserede strukturer og så tendenser i den kritiske studenterbevægelse fra slutningen af 1960'erne;

	<p><i>Yves Dezalay</i> Directeur d'études på École des Hautes Études en Sciences Sociales og Maison des Sciences de l'Homme, Paris.</p>
	<p><i>Mikael Rask Madsen</i> Ph.d.-studerende på École des Hautes Études en Sciences Sociales, Centre de la Sociologie Européenne, Paris. E-mail: mrm@wanadoo.fr</p>

det er i den sammenhæng illustrativt, at både Greenpeace og Miljøministeriet kunne fejre 25 års jubilæum i 1996.

Miljøinstitutionerne var fra starten eksperimentarium for en nytænkning inden for dansk forvaltning både som produkt af yngre visionære politikere og embedsmænd og af den pluralitet, det hedengangne Ministerium for Forureningsbekæmpelse, det nuværende Miljø- og Energiministerium, blev konstrueret på baggrund af qua sammenlægningen af sagsområder fra Indenrigs-, Landbrugs-, Fiskeri- og Handelsministeriet. Tidligere dokumentationschef i Miljøstyrelsen, Hans Sand, noterer sig i Miljøministeriets jubilæumsskrift:

Det [...] sammenbragte personale repræsenterede med et biologisk udtryk et diverst system. Det gjaldt primær uddannelse såvel praktisk som teoretisk, træning på jobbet, alder og køn. Det gjaldt også i nogen grad påklædningen - ret mange lignede det, man dengang betegnede som kratluskere

eller feltbiologer [...] (Hans Sand 1996:30).

Minister for Forureningsbekæmpelse (1971-1973) og direktør for Miljøstyrelsen (1978-1990), Jens Kampmann, anfører tilsvarende:

[...] valget af den nye flade organisationsstruktur med en betydelig større uddelegering af indflydelsen end indtil da kendt i Centraladministrationen i forbindelse med de personer, som blev tiltrukket af denne struktur og af arbejdets miljøpolitiske indhold, har været helt afgørende for den succes, som Miljøministeriet trods alt har haft i de hidtil forløbne 25 år (Kampmann 1996:17).

Miljøbeskyttelse som statslig innovation blev således lagt i hænderne på en mangfoldig gruppe bestående af på den ene side en „grå eminence“ af generalister - jurister og politologer - med erfaringer fra traditionelle kerne-ministerier. Disse blev hen ad vejen bistået af en yngre gruppe af teknikere og administratorer, der følte sig tiltrukket af muligheden for at kombinere politisk engagement i miljø-sagen med et fast arbejde! Erfaringer med og forbindelser til datidens kritiske miljøbevægelser - Noah, Energibevægelsen OOA og Kampagnen mod Atomkraft - blev dermed snart bragt ind i miljøinstitutionerne i tillæg til de mere traditionelle ministerielle ressourcer. Miljøekspertisens tidlige konstruktion er influeret af disse forhold.

På den ene side finder vi *institutionalisterne*, der anskuede miljøet som et nyt legitimt område for statslig intervention, der med udgangspunkt i retsstatslig logik skulle tilføres retlig stringens og administrativ legitimitet. Denne strategi, bl.a. knæsat ved Miljøbeskyttelsesloven

af 1973, legitimerede netop professionelle kompetencer som juristernes og de andre „generalisters“ udi forvaltning. Takket være disse professionelle forvaltere kunne området institutionelle status til lige fremmes i forhold til andre ministerier, der havde en tendens til at afskrive miljøadministrationen på dette tidspunkt, ligesom de mere vidtgående miljøvisioner kunne præsenteres i en mere adækvat form.

På den anden side giver den institutionelle sammenlægning af de oprindelige, spredte ressortområder mulighed for at ansætte egentlige *miljøfolk*³. Her finder vi en numerisk voksende gruppe af mere farverige offentligt ansatte „miljøaktivister“. Det er væsentligt at fremhæve, at der er et vist sammenfald mellem de identificerede miljøproblemer og kravene fra den danske miljøbevægelse, da forureningsproblematikken på daværende tidspunkt i det store hele var lig et opgør med årtiers vanetænkning hos dansk industri omkring udledninger af affaldsstoffer. Det var Cheminova og Grindstedværket - og ikke landbruget og transportsektoren - der satte miljødagsordenen i Danmark i 1970'erne (Kampmann 1986: 15). Modsat fx Atomkraftkommissionen kunne Miljøstyrelsen som det centrale forvaltningsorgan for denne type (industri-)forurening tiltrække medarbejdere med et eksplicit miljøengagement. En tidligere chefkonsulent i Dansk Industri omtaler Miljøstyrelsens medarbejderstab som bestående af „de døde“ og „de røde“ med henvisning til denne spaltning mellem de oprindelige generalister og de tilkomne mere miljøpolitisk engagerede medarbejdere (Gram 1996:106).

Med udgangspunkt i bourdieusk feltteori kan forholdet mellem den populære miljøbevægelse og staten anskues som langt mere end en oppositionel relation, hvor aktivisterne ved ankomst til Miljøstyrelsen er mere eller mindre tvunget til

at assimilere sig institutionens kultur og eksisterende bureaukratiske hierarkier. Det er væsentligt at have for øje, at på en og samme tid kan der udspilles dobbelte-strategier fra både de (tidligere) miljøakti-visters side og miljøinstitutionernes. I den forstand instrumentaliserede både Miljøstyrelsen miljøaktivisterne og miljø-aktivisterne Miljøstyrelsen i et komple-mentært hele. Grundlæggende er der i Miljøstyrelsens tilfælde tale om en insti-tution baseret på forskellige kulturer, der havde hver sine eksterne relationer og rugekasser⁴.

De mere politiserede medarbejdere havde deres kulturelle base i 68-bevægelsen. Videnskæmæssigt muliggjorde de inter-disciplinære nydannelser inden for uni-versitetssystemet en afgørende sammen-tænkning af tekniske videnskaber og kri-tisk samfundsvidenskab. Fra RUC ud-klækkedes i slutningen af 1970'erne en senere indflydelsesrig gruppe, de så-kaldte Tek-Sam'er, der allerede under ud-dannelsen blev direkte opmuntret til at forlade laboratorierne og engagere sig i praksis og ofte med et afsæt i deres enga-gement i miljøbevægelsen. Uanset ansæt-telsen i miljøinstitutionerne fortsatte de deres kritiske dialog og informationsud-vekslingen, og i den egenskab tilbød de en vigtig brik i den generelle opinions-dannelse, som miljøinstitutionerne var afhængige af.

Denne *renvoi* mellem pionererne i det statslige regi isolerede dem imidlertid ikke fra resten af det kritiske miljø. Aktivi-sterne i græsrodsorganisationerne kunne i høj grad profitere af den diskrete og uformelle hjælp fra sympatisørerne med sæde i de nye statslige institutioner eller inden for forskning (int. 2. d. 9. 2. 99; int. 3. d. 8. 2. 99). Disse parallelle netværk tillod omvendt også miljøinstitutionerne selv at udøve en indirekte pression i det generelle magtspil og i særdeleshed i me-dierne, hvor en dobbeltsidet interesse så-

ledes kunne promoveres. En agent omta-ler sågar Ministeriet som sin egen NGO og pressen som dets naturlige talerør (int. 2. d. 8. 2. 99).

Livsbanerne hos mange af de senere prominente miljøagenter reflekterer den sammenblanding af interesser i og omkring arbejdet primært i Miljøstyrel-sen i 1970'erne og de tidlige 1980'ere. Uanset deres nuværende beskæftigelse - som journalister, i NGOer, brancheorga-nisationer, erhvervsvirksomheder, staten eller konsulentbranchen - understreger denne generation af pionerer, at det er gennem de politiske, institutionelle eller militante, kampe i 1970'erne, at de har konstrueret deres primære kontaktnet af offentligt ansatte, politikere, forskere, ak-tivister etc.

En række af disse gamle aktivister og miljøsympatisører er efterhånden avan-ceret så meget i miljøhierarkiet, at de nu besidder ledende poster med ansvar for store dele af området, såvel i centraladmi-nistrationen og inden for politik som i erhvervslivet. Hvad kontakterne måtte have mistet i intensitet, har de omvendt vundet ind i diversitet og notoritet. Grundlæggende synes de seje græsrod-der ikke sådan at være til at rive over, og de nuværende ledere af NGOer skjuler da heller ikke, at de har adgang - mere eller mindre diskret, afhængigt af beho-vene og taktikken fra den anden side - til den umiddelbare politiske arena: fra de enkelte politiske grupperinger og mini-stre til EU (int. 1.d.11. 2. 99).

Miljøstyrelsens oprindelige generali-ster - juristerne og politologerne - har kun i mindre omfang været en del af disse netværk. Agenterne med juridisk bag-grund understreger ligefrem deres per-sonlige og professionelle distance til den mere politiske og ideologiske fraktion. Det er ydermere symptomatisk for de juri-diske agents manglende kontakter i netværket, at de refererer til NGOerne,

som om disse dårligt eksisterede i de tidlige 1970'ere (int. 1. d. 8. 2. 99; int. 2. d. 8. 2. 99). Dette indskrives sig i den generelle miljøhistorie, således at der længe forblev en betragtelig diskrepans mellem lovgivningens visioner, som teknikerne formulerede, og dens egentlige juridiske realisering, der var juristernes ressort. Først i midtårerne, efter en række miljøskandaler, skærpes tilsynet med miljøbeskyttelseslovens overholdelse ved bl.a. at koncentrere en større kompetence hos amterne fremfor i kommunalforvaltningen, hvor den juridiske ekspertise har været og er, stort set, fraværende (Moe 1997:154; int. 1. 8. 2. 99).

I de tidlige år var det Miljøstyrelsens mål at fabrikere et reguleringskompleks, der omfattede de på det tidspunkt identificerede forureningsproblemer. Den reelle udfordring lå herefter i at overbevise såvel industrien som administrationen om relevansen af denne nye miljøregulering. Generelt var industrien skeptisk hvis ikke direkte fjendtligt indstillet over for disse nye supplementære begrænsninger og udgifter, som de fandt meget lidt retfærdiggjorte. Omvendt forklarer dette, hvorfor et effektivt administrativt klagesystem baseret på juridisk stringens kunne tilbyde en støpude mellem industri og de mere progressive agenter i miljøadministrationen.

Samtidigt medførte denne arbejdsdeling i institutionaliseringen af området imidlertid på sigt en vis marginalisering af juristerne, dels i forhold til *avantgarden* af teknikere, dels i forhold til det juridiske establishment, hvor hverken de juridiske fakulteter eller den juridiske profession som sådan havde synderlig interesse i at redde retten ud af sin „forplumring“ i dette tekno-politiske landskab (int. 4. d. 8. 2. 99)⁵. Miljøretten synes ikke at finde sin egen nødudgang inden for de administrative hierarkier. Transformeringen af feltet er sket ved en ændret for-

deling af magten mellem staten og de tidligere „syndere“ fra industrien, der som en komplementær del af feltet har trukket fokus væk fra denne oprindelige konflikt og i stedet tilladt nye vidensformer at vinde indpas.

Miljøstyrelsens diaspora

Den aktuelle miljødebat er struktureret omkring oppositionen mellem dispositioner, der enten fremmer statslig kontrol eller regulering ved markeds kræfter. Den danske miljøekspertises genese anfægter imidlertid pertinensen af denne dikotomi. Virksomhederne er begyndt at spille en mere aktiv og dominerende rolle i feltet, om end efter administrationens indledende dispositioner. Mange af de egentlige miljøvirksomheder - modsat virksomheder, der blot er miljøvenlige eller -ivrige - er produkter af statslig intervention i markedet, da denne type virksomheder, primært teknisk orienterede ingeniør- og konsulentfirmaer, i høj grad er afhængige af offentlig finansiering⁶. Ydermere er denne strøm af offentlig finansiering blevet fulgt af en markant „hjerneflugt“ fra de offentlige instanser mod det private. Dette er sket med en vis fortjeneste for alle involverede parter: administrationen har udvidet grebet i de private firmaer til mere end blot finansieringen af konkrete projekter, og tidligere medarbejdere i miljøadministrationen har kunnet transformere mere eller mindre den samme jobprofil over i privat regi - blot med flere midler og større frihed.

Denne nye generation af typisk rådgivende ingeniørfirmaer inden for miljøområdet er langt fra i modstrid med statens interesser. Tværtimod har de udvidet - særligt på det internationale niveau - statens muligheder for intervention, ligesom de har ekspanderet deres eget virkeområde og profit. En af disse „afhopper“ fra Miljøstyrelsen til et rådgivende ingeniørfirma omtaler ligefrem markeds-

orienteringen inden for miljøområdet som ren politisk retorik. Han fastholder, at tilsynsmodellen omkring miljøtilladelserne aldrig virkede, og at hans nuværende privatiserede mellemmandsrolle ikke adskiller sig fra det, der hele tiden har foregået (int. 2. d. 12. 2. 99).

Denne kvasi-privatisering inden for miljøområdet rækker videre end de mere oplagte ingeniør-prægede opgaver. Et prægnant eksempel på denne bevægelse fra staten til det private er en tidligere retschef fra Miljøstyrelsen, som er blevet partner i et stort advokatfirma, hvor han som leder af miljøafdelingen og som centralt placeret juridisk ekspert kan trække på de mange kontakter inden for både den centrale og den decentrale forvaltning. Efter 20 år i miljøadministrationen, bl.a. med ansvaret for at sikre håndhævelsen af miljølovgivningen, udtaler også han sig kritisk omkring tilsynsmodellen (int. 1. d. 8. 2. 99). En lignende kritik *post festum* møder vi hos mange af afhopperne fra miljøadministrationen, der omvendt, som eksempelvis ingeniøren og juristen, hjælper til med at fastholde de gamle magtrelationer uanset ny adresse.

Logikken i feltets udvikling går imidlertid mod en specialisering og deling af opgaverne, hvor de oppositionelle - til tider reelle - relationer ikke udelukker en høj grad af komplementaritet. Grundlæggende muliggør Miljøstyrelsens centrale position som en *svingdør* i feltet, at mange kan fortsætte nøjagtig den samme mission blot med en anden kasket på i en slags *eksterioriseret Miljøstyrelse*. Der er på den vis ingen diskontinuitet i disse udviklinger fra Miljøstyrelsen til et kvasi-privatiseret *miljømarked*. Det er en procesuel udvikling fra den indledende skabelse af feltet gennem introduktionen af miljøregulering, som dannede grobund for en dialog mellem industrien, kommunerne og de lokale kollektive interesser.

Rollen som miljø-„igangsætter“ blev

desuden fremmet af det faktum, at Miljøstyrelsen selv lå inde med nøglen til pengeskabet og i den forstand kunne koordinere udviklingen. De mere aktivistiske medarbejdere blandt teknikerne har også - uanset deres umiddelbare opposition til industrien - i høj grad været i (kritisk) dialog med i hvert fald den „pæner“ del af dansk industri. Den oprindelige løsningsmodel - regulering af området gennem miljøgodkendelser - er tillige blevet modificeret via den teknologiske udvikling både nationalt og internationalt, hvilket har bidraget til en langt mere præventiv indsats (jfr. Goldschmidt 1995: 445f).

Denne nyorientering inden for feltet mod nye prioriteter og teknologier har dog kun i begrænset omfang forandret feltets *modus*, da det stadig styres af de samme agenter. Dette understreges af, at afhopperne fra Miljøstyrelsen til „underleverandørerne“ af konsulenttydelser i vidt omfang kan viderebringe - og i en høj kurs - deres kapitaler af oprindelige erfaringer og personlige netværk. Dette fastholder dem indirekte i forholdet til den oprindelige arbejdsgiver, som store dele af konsulentkorpset har været igennem. I den forstand er den privatiserede del af miljøområdet på ingen måde komplet uafhængig af Miljøstyrelsen, ligesom de yngre fuldmægtige omvendt ikke kan udelukke, at disse konsulenter mere end deres mentorer i administrationen er potentielle fremtidige arbejdsgivere.

Denne gradvise forskydning - en art statskontrolleret privatisering - af magtcentre fremhæves af både den ældre generation af pionerer og af de yngre folk i feltet. Livsbanen for en af de mest centrale *ældre* agenter inden for området, Jens Kampmann, eksemplificerer i udpræget grad dette forløb. Først i kraft af sin position som Danmarks første miljøminister og siden hen som karismatisk leder af Miljøstyrelsen lagde han grundstenene

for et veritabelt „miljøeksperimentarium“ på dansk grund. Kampmann „hopped“ selv fra det offentlige til det private, først i et ingeniørfirma og senest som direktør for Invest Miljø, en central penge- og tænketank, der med en række pensionskasser som investorer er involveret i talrige miljø- og energiprojekter og firmaer. Fra Invest Miljø søger Kampmann i udtalt grad at fastholde koordineringen mellem den private og den offentlige sektor inden for miljøområdet som komplementære elementer i såvel en effektiv miljøbeskyttelse som -eksport (Tornbjerg 1998:5).

Anden generations miljøeksperter

Det er blandt en ny generation af miljøeksperter, at denne feltets forskydning og diffusion bliver tydelig. „Inkubationstiden“ for unge offentligt ansatte miljøeksperter for at kvalificere sig til den private miljøkonsulentbranche synes at have aftaget betydeligt over de senere år. Mens en tidligere retschef fra Miljøstyrelsen ventede 20 år, før han skiftede til et advokatfirma, har to af hans tidligere fuldmægtige gjort det samme efter blot 3-4 år i Miljøstyrelsen (int. 1. d. 8. 2. 99). Dette hænger nøje sammen med en multiplikation af jobmulighederne i de større erhvervsvirksomheder, som begyndte at investere i miljøkompetence omkring midten af 1990'erne. Trængslen i tiden for passagen fra det offentlige til det private har også påvirket rekrutteringen til den offentlige administration. Mens udgangspunktet for de mere politiserede „miljøfædre“ var en kontant linje over for industrien, synes de yngre kræfter at være mere pragmatisk indstillede (int. 3. d. 11. 2. 99).

De yngre miljøeksperter er grundlæggende mere specialiserede inden for miljøteknologi og *savoir faire* og har en klare forestilling om kompleksiteten i pro-

blemstillingen og dens mange og alternative løsningsmuligheder. For denne yngre generation af typisk ingeniører og naturvidenskabelige kandidater med ønsker om at blive miljøeksperter synes Miljøstyrelsen stadig at være det ideale sted for den første praktiske erfaring og for at skabe de essentielle kontakter. Denne ændring i personel og attitude korresponderer med de nyere tiltag fra Miljøstyrelsens side, idet styrelsen prioriterer forhandling med industrien for at overbevise den om værdien af investeringer inden for miljø. Endelig har industrien selv opdaget de „grønne teknologier“ som et marked i fremgang med et vist - statsstøttet - potentiale for eksport (int. 2. d. 19. 4. 99).

I tilgift til arbejdet med fastsættelse af normer for udledninger træder denne yngre generation i funktion for industrien som „promotorer“ af den side af miljøproblematikken, der angår public relations i sammenhæng med en præventiv indsats (int. 3. 11. 2. 99). De unge miljøeksperter har derfor intensiveret „moderne“ med både mellemændene i konsulentbranchen og industrien. Denne mødeaktivitet accentuerer forholdet til netop disse agenter som potentielle, fremtidige arbejdsgivere inden for feltet. Fremfor at udlægge dette som en simpel privatisering af miljøekspertisen, bør man snarere anskue det som et notorisk karrieremønster for moderne miljøeksperter. Vejen går nødvendigvis gennem Miljøstyrelsen, der både er rugekassen og den egentlige nerve i de magtrelationer, som - takket være den første generation af miljøeksperter - stadig strukturerer feltet.

Feltets bevægelse mod en konstruktion af denne hybridform kan illustreres på emblematiske vis ved at se på livsbanen for en af den nye generations pionerer inden for øko-management. Modsat hovedparten af sine forgængere i feltet modtog denne civilingeniør ikke sine for-

ste lektioner i Miljøstyrelsen. Han arbejdede først i Energistyrelsen, dernæst hos Mærsk og opnåede to ph.d.-grader i henholdsvis management og naturvidenskab, inden han startede som kontorchef for Miljøstyrelsens Industrikontor. Senest - og i overensstemmelse med logikken i disse zigzag-bevægelser - er han tiltrådt en stilling som direktør for afdelingen for uddannelse, videnskab og teknologi i Dansk Industri (int. 4. d. 10. 2. 99). Særligt interessant er det, at han var den første, der gik fra det private erhvervsliv til Miljøstyrelsen. Han retfærdiggør denne (dobbelte) rolle med den krydsende magt mellem Miljøstyrelsen og industrien, hvor Miljøstyrelsen - pga. dens ekspanderende position inden for det danske miljøfelt - har været nødsaget til at gå i dialog med industrien omkring konsekvenserne af sin regulering.

Han ankom selv til Miljøstyrelsen midt i transformationen henimod dette paradigme og har kunnet spille rollen som „stråmand“ mellem de to interessenter takket være en indsigt i og erfaring med begge positioner (ibid). Det var i sin kerne et opgør med de gamle „hardliners“ og deres idé om, at Miljøstyrelsen kunne stå som eksponent for al regulering på området. Bevægelsen mod en større grad af gensidig fortrolighed i udformningen af *rimelige tekniske løsninger* havde gunstige kommunikative betingelser i et diskursivt rum, funderet på kombinationen af et fælles teknisk sprog, akkumuleret i kongruente uddannelses- og karriereforløb, og konvergerende interesser. Bevægelsen fra det private til det offentlige er dog en sjældent set variant, og feltets egen logik omkring *Miljøstyrelsens svingdør* sender da også typisk „talentet“ den anden vej - og med sig ud har de unge miljøeksperter en langt mere imødekommende attitude over for industrien end tidligere.

Mod auto-regulativ miljøpraksis

Det egentlige mål med de nye miljøtiltag, at opnå større gensidighed i ansvaret for beskyttelsen af miljøet, påvirker den oprindelige opposition mellem på den ene side Miljøstyrelsens logik og på den anden side industriens og markedets. Dette betyder imidlertid ikke, at man har søgt at opgive det gamle tilladelsessystem efter Miljøbeskyttelsesloven. Det er netop gennem forhandlingen om miljøgodkendelser, at industrien indirekte har forpligtet sig til at forholde sig til miljøet og formulere egne visioner. Området anskues ikke længere blot som en komplementær statsintervention med tilhørende udgifter, men også som en måde at drive forretning og pleje image på. Ydermere har den latente trussel fra NGOerne tilskyndet denne udvikling. Symptomatisk er det de store industrivirksomheder, som tidligere blev anskuet som de største miljøsyndere, der nu fører an i promoveringen af øko-management i alle dets afskygninger: øko-labelling, grønne regnskaber, EMAS, IPPC etc. Udviklingen af disse nye instrumenter for selvregulering bidrager til en repositionering inden for feltet i industriens favør. Og denne proces er støttet, for ikke at sige opmuntret, af de statslige institutioner, både direkte og via innovationsivrige halvprivatiserede miljøeksperter, der opererer i „skyggen“ af både staten og industrien (int. 3. d. 9. 2. 99; int. 4. d. 10. 2. 99).

En noget anden sag er de grønne afgifter og skatter, hvor den klassiske konflikt mellem staten og industrien er intakt. Her vil industrien øjeblikkeligt fremhæve en øget afgiftsbyrdes forværring af konkurrenceevnen (jfr. om grønne skatter, Andersen 1994). Men omvendt - som en subtil refleksvirkning - tilbyder det mere progressive virksomhedsledere muligheden for at fremvise deres gode vilje udi øko-management og på den vis fremme ud-

viklingen af industriens selvregulering (int. 4. d. 10. 2. 99).

Denne partielle privatisering af reguleringen af industrien fremelsker konsulentvirksomheder, som i „periferien“ af staten har investeret i en form for hybrid-ydelser til virksomheder inden for øko-management. Disse firmaer forstår sig på de komplekse og ambivalente relationer mellem staten og erhvervslivet, og deres egentlige forretningsmæssige rum er tydeligvis affødt af deres evne til at tilbyde en udveksling mellem disse to forskellige sektorer. Udvekslingerne er langt mere end blot økonomiske og dækker også over menneskelige og symbolske ressourcer, således at staten på den ene side kan fastholde en vis indflydelse, mens på den anden side diverse konsulentfirmaer kan tage for sig af statsstøttede projekter. Disse „brobyggere“ spiller også en betydelig rolle for den professionelle mobilitet. De tilbyder både forbindelser og et egentligt diskursivt forum og er i den forstand vigtige formidlere i den generelle konverteringsproces af miljøadministrationen mod et nyt mere entreprenant paradigme.

Dette *konsulentmarked* er i Danmark i høj grad udfyldt af de førnævnte rådgivende ingeniørfirmaer, som takket være deres tidlige engagement i og med Miljøstyrelsen har haft mulighed for at positionere sig over en årrække. Udviklingen af dette område for privat selvregulering har endvidere mobiliseret en gruppe af konkurrerende serviceudbydere herunder særligt „big five“-revisions/konsulentfirmaerne og miljøafdelingerne i de store advokatfirmaer⁷. Imidlertid står disse sent ankomne agenter over for et væsentligt problem på den danske miljøscene. Udover det blotte faktum at advokatfirmaerne koster godt dobbelt så meget som de rådgivende ingeniører i timen og „big five“-konsulenterne en halv gang mere, lider denne lille gruppe af

miljøeksperter også under den allerede *traditionelle* udbredelse af ingeniører i feltet med deraf følgende fokus på tekniske løsninger (int. 3. d. 11. 2. 99). Dette forklarer svagheden i deres oprindelige position, men udviklingen på europæisk niveau har været i deres favor, hvor særligt DG XI under EU-kommissionen i perioden fra 1991-92 har støttet planen om at tildele industrien en større rolle i deres version af „sustainability“-doktrinen.

„Big five“-konsulenterne synes at tilbyde en ydelse, der distancerer sig mere fra staten end ingeniørernes. En ydelse, som er centreret omkring øko-management *per se*, hvor ingeniørernes ekspertise er begrænset. Disse konsulenter søger en generalisering af normerne for øko-management - ofte parallelt med etisk og social regnskabsføring (jfr. nedenfor) - der er frigjort fra statens diskrete og mere og mere distancerede styring af området. Deres egentlige kompetence ligger inden for certificering og autorisering af virksomhedernes adfærd for på den måde at kunne homogenisere og legitimere dispositionerne og normerne for virksomhedernes selvregulering (int. 4. d. 9. 2. 99; int. 3. d. 19. 4. 99; int. 2. d. 21. 4. 99). Alt sammen noget, der kun har meget lidt at gøre med det oprindelige tilladelsessystem, som dog ikke udelukker denne oprindelige model.

Fra begyndelsen af 1990'erne er disse multinationale revisions- og konsulentfirmaer begyndt at investere i den almindelige *moralisering* af det private erhvervsliv, som oprindeligt udgjorde en vis trussel for nogle af deres store kerneklienter. De egentlige pionerer inden for dette område af grøn revision var imidlertid de store multinationale erhvervsvirksomheder selv, der med erfaringerne fra bl.a. miljøtopmødet i Rio indså det profitable i at investere i et grønt image. Konsulenterne var selvsagt villige til at

deltage i denne investering med udsigt til et nyt profitabelt arbejdsområde, som ydermere fra et legitimitets-synspunkt kun kunne højne deres egen profil (ibid).

Men uanset en velsmurt kampagne fra konsulentfirmaernes side har dette nye marked ikke levet op til forventningerne. Internt i revisions- og konsulentfirmaerne er de vagt definerede „grønne“ normer og metodologien for evalueringen ikke blevet mødt med den store begejstring. Miljøkonsulenternes kollegaer, ofte statsautoriserede revisorer, har haft svært ved at indpasse denne service blandt firmaernes normale ydelser og har frygtet, at investeringen i disse bløde former for regnskabsvæsen og management kunne ende som et problembarn for deres egen professionalisme (int. 1. d. 21. 4. 99). Og selvom virksomhederne har vist stor - i hvert fald symbolsk - interesse for grønne regnskaber og grønt management (fx EMAS og ISO 14001), har de formået at fastholde kontrollen med disse metoder internt i virksomhederne. Grundlæggende har problemet været, at denne form for management og regnskabsvæsen - uanset loven om grønne regnskaber - er forblevet et internt anliggende for virksomhederne og derfor helt konkret har modvirket den medie-funktion, der på baggrund af en „hard science“-revision af disse data skulle kunne iværksættes (int. 4. d. 9. 2. 99).

Efter en indledende tillid til dette marked har flere af disse konsulentfirmaer siden hen skåret ned på medarbejderstaben i miljøafdelingerne - ingen af dem er p.t. på over ti personer - eller forsøgt at få afdelingen af grønne eksperter integreret i en generel afdeling for grøn, etisk og social revision og rådgivning. Dette synes imidlertid at være under forandring, således at „big-five“-konsulenterne selv er under rekonstruktion hen imod en større grad af specialisering i de respektive kerneområder. Den interne konflikt mel-

lem de innovationsivrige konsulenter og de mere konservative revisorer ventes at blive imødekommet med en konkret deling af firmaerne, hvilket på sigt vil bidrage med yderligere dynamik i de blødere konsulentafdelinger.

Sagsporteføljen for konsulenter i øko-management og revision i Danmark har ikke været alt for overbevisende og har rangeret fra opgaver for Miljøstyrelsen til udformningen af egentlige grønne regnskaber for større danske erhvervsvirksomheder. Internationalt er det særligt i de østeuropæiske lande, hvor approksimationsprocessen - henimod opfyldelse af kriterierne for optagelse i EU - har budt og stadig byder på miljøprojekter. Her er konkurrencen imidlertid hård og til ingeniørløn. I højere grad end „big five“-konsulenterne selv har deres klienter en klar interesse i dette bløde område for revision, da det byder på en mulighed for at promovere virksomhederne som både ansvarlige og progressive aktører. Dette er særligt markant blandt firmaer, der har oplevet skadevirkningerne af kampagner iværksat af NGOer inden for miljø eller menneskerettigheder såsom fx Shell i Nigeria og Sydafrika. Danske firmaer som Novo Nordisk har indtaget en international førerposition inden for grønne regnskaber og agter at følge samme linje inden for de etiske og sociale regnskaber, og pudsigt nok følger tidligere „storsynderne“ som Shell lige i hælene på dem (jfr. Holmstad 1999; int. 1. d. 23. 4. 99).

Grundlæggende synes de multinationale konsulentfirmaer p.t. at fungere som en slags eksperimenterium for både industrien og staten i transformationen af miljøfeltet henimod en større rolle for markedet vis-à-vis staten, der dog til stadihed bevarer en betydelig dominans. Man må forvente, at konsulenterne vil fortsætte investeringen i denne deres retrukne dobbeltrolle som såvel produ-

center og rådgivere som certifikatorer og opmænd - i dette tilfælde for erhvervslivets miljøpræstationer og siden hen deres etiske og sociale adfærd. Problemet er imidlertid, at erhvervslivet udmærket er klar over disse selvbestaltede og -proklamerede konsulentevaluerings begrænsede kreditværdighed. Udviklingen af dette område af miljøekspertise vil i høj grad afhænge af den offentlige opinions krav til erhvervslivet og i et vist omfang af NGOernes evne til udgøre potentielle trusler. Brent Spar er ikke glemt på direktiongangene, og den politiske og mediemæssige betydning af disse tiltag forbliver den afgørende faktor i deres videre udvikling. For konsulenternes eget vedkommende afhænger det i særdeleshed af deres evne til at *autonomisere* og *internationalisere* dette område af ekspertise og på den måde få det integreret som en naturlig del af forretningsgangen for erhvervsvirksomheder.

Miljøadvokater og områdets diffusion

Blandt advokater er miljøretten forbeholdt en lille gruppe af specialister, der med sæde hos nogle af de allerstørste advokatfirmaer beskæftiger sig eksklusivt med området. Deres entré i feltet skete glidende i løbet af firserne gennem konkrete juridiske emner bl.a. på baggrund af retliggørelsen af feltet gennem Miljøklagenævnet og som egentlig procederende advokater i retssagerne angående forurenede jord (int. 1. d. 29. 4. 99). Et kort afsluttende blik på advokaternes rolle som en art tidlige „miljøkonsulenter“ perspektiverer den generelle transformation af feltet og dets udvikling i flere komplementære retninger.

Umiddelbart forekom miljøretten lige lovlig rustik for advokaterne (int. 1. d. 9. 2. 99). Området var ganske enkelt for præget af teknikere og deres marginaliserede administrative jurister, ligesom dets poli-

tiske karakter heller ikke opmuntrede til deltagelse. I 1990'erne fik de store advokatfirmaer blod på tanden til en kontrolleret offensiv på området. Qua deres status som den absolutte elite på det juridiske servicemarked kunne de købe ind på administrationens hylder og her snuppe de bedste af de miljøjurister, der besad absolut juridisk ekspertise inden for den „offentlige“ miljøret samt havde adgang til det potentielle kundesegment i kommunalforvaltningen og industrien.

Advokatfirmaernes symbolske accept af miljøområdet var primært bestemt af ønsket om at kunne tilbyde klienterne „full scale“ juridiske ydelser. Med opkøbet af administrationens *dignitaires* inden for miljøretten kunne de over for klienterne fremvise den bedst mulige kombination af ekspertise og kontakter. Samtidig antydede debatten om industriens miljøansvar, at man her stod over for såvel et af de mest potente sociale emner som markeder overhovedet (int. 4. d. 8. 2. 99). I starten af 1990'erne var der stor opbakning bag investeringer i dette nye retsområde, men drømmene har vist sig at være langt fra den praktiske virkelighed både i Danmark og andre steder i Europa. I 1990 nedsatte Advokatrådet et miljøudvalg (siden fagudvalget om miljø), og en egentlig organisation for danske miljøadvokater og jurister blev dannet i 1994. Bag denne professionelle promovning af miljøretten finder vi den samme gruppe på ikke over 10 advokater og jurister, som endnu i dag udgør det danske selskab for miljøret (ibid samt int. 1. d. 29. 4. 99). Feltets generelle udvikling er indskrevet i disse advokaters livsbaner: i 1970'erne og starten af 1980'erne fungerede de som juridiske ankermand for industrien, inden tilladelsessystemet blev indhentet af de tekniske innovationer, der lettere og mindre bekosteligt kunne bringe industrien ind på den mere grønne linje, som siden er fulgt. Problematikken

omkring forurenede jord har dog kontinuerligt budt på retssager, der har kunnet fastholde dem inden for miljøet.

Inden for de blødere afdelinger af miljørådgivning spiller de store advokatfirmaer ikke nogen særlig rolle, og de har ikke som „big five“-konsulenterne haft mulighed for *ex nihilo* at skabe et marked for miljøekspertise med udgangspunkt i eksisterende internationale netværk. Deres virkeområde er begrænset af, at man med udgangspunkt i professionel „etik“ fraskriver sig muligheden for at deltage i en form for rådgivning, der kan have politiske eller moralske implikationer (int. 2. d. 26. 4. 99). Ligeledes har de store advokatfirmaer også afvist at optræde som eksperter i evalueringen af de såkaldte „codes of conduct“, hvor virksomheder efter opstillingen af egne, men bindende arbejdsretlige/menneskeretlige regelsæt benytter eksterne revisorer i evalueringen af reglernes overholdelse. Arbejdsområdet er p.t. meget begrænset, men synes at åbne op for en ny hybrid mellem advokat- og konsulentfirmaer, der på baggrund af juridisk legitimitet foretager revisionen af disse dokumenter. Inden for området finder man også tilsvarende overraskende hybrider såsom Amnesty International Business Club, og på internationalt plan findes konstellationer som „Sustainability“ og „Transparency“, der er specialiseret i rådgivning inden for miljø og etik.

Det generelt set meget begrænsede omfang af markedet for miljørådgivning har tilladt en sjældent set interprofessionel sammenkomst af de forskellige eksperter inden for feltet: ingeniører, „big five“-konsulenter og miljøadvokater. Støttet af Miljøstyrelsen har de i fællesskab søgt at udvikle terminologi og standarder for at fremme området for miljøstyring og revision, hvilket har været i statens interesse. I egen interesse har de søgt at minimere skadevirkningen af de for-

skellige professionelle indfaldsvinkler på overlappende sagsområder. Der er nu ikke mange indicier for, at dette lille miljøeksperimentarium vil kunne ændre på rådgivernes interne konkurrence.

Omvendt accentuerer de markeds-mæssige kampe meget tydeligt den generelle afpolitisering af feltet, som påbegyndte i 1990'erne. Dette kan tydeligt aflæses hos NGO'erne. Deres storhedstid lå i 1980'erne: Danmarks Naturfredningsforening havde i 1989 op mod 280.000 medlemmer, Greenpeace havde knap 50.000 mod henholdsvis godt 200.000 og 12.000 i dag. Tidlige græsrodsorganisationer som fx NOAH er kun en meget bleg kopi af fordoms storhedstid tilbage i 1970'erne.

Dansk industri indtræder i dette politiske vakuum med næsten ren, „grøn“ samvittighed og entreprenant vilje udi innovative miljøløsninger - både tekniske og symbolske. Miljøbeskyttelsens teknologisering og virksomhedernes tiltagende miljøansvarlighed parallelt med miljøbeskyttelsens internalisering i hverdagsbevidstheden har medført en kraftig afmatning af den generelle populære interesse for området. Implosionen af den klassiske konflikt tillader en stabilisering i feltet omkring en komplementaritet af de oprindelige tekniske ordninger gennem tilladelsessystemet og de nye blødere former for miljøekspertise, i både offentligt og privat regi. Advokaternes ambivalente position i feltet understreger denne sammenblanding af det „nye“ og det „gamle“.

Konklusion

Analysen af miljøekspertisens genese i Danmark fortæller os en alternativ historie om dansk miljøbeskyttelse som en ny form for statslig intervention og dens samspil med produktionen af nye vidensformer vis-à-vis de eksisterende. Der kan naturligvis gøres indvendinger mod

en så kortfattet gennemgang af et så komplekst område, som miljøbeskyttelsen udgør, og vi prætenderer heller ikke at fremlægge andet end de indledende konturer af området og dets pionerer som en råskitse for videre forskning.

Den reflektive sociologiske indfaldsvinkel bidrager med en forståelse af området som et levende socialt rum, hvor ambition, interesse og konflikt har været bestemmende subjektive elementer i den strukturelle genese. Analysens fokus på betydningen af videnskapitaler - såvel de dominerende tekniske som de mere ambivalente juridiske - problematiserer de socialt og politisk *naturaliserede* kategorier som symbolske magtressourcer i feltet.

Pionerernes livsbaner viser, at professionel ekspertise er et produkt af både viden og af sociale og kulturelle kapitaler. Konflikten mellem på den ene side den oprindelige "avantgarde" af aktivistiske teknikere og på den anden side juristerne, beskikket for institutionaliseringsstrategien, betoner, hvordan det samlede sæt indsatser på området er underlagt langt mere end blot en kamp mod industrien. Den symbolske magt, som ressourcen til at impostere dominerende sociale og mentale kategorier (Bourdieu 1990:135), bliver endnu mere kompleks med markedets tiltagende betydning for området.

Konverteringen af de tidlige eksperter over i dette repositionerede felt - med dets dog til stadighed dybe afhængighed af de oprindelige statslige institutioner - belyser statens virke i et socialt rum, som ikke lader sig definere ved dikotomien om det offentlige og det private. Disse bevægelser og deres appel til andre agenter i „skyggen“ af staten såsom konsulenter og advokater hjælper til med at privatisere miljøansvaret henimod selvregulering i større industrivirksomheder ved øko-management og miljørevision.

Det manglende økonomiske potentiale for dette marked trods dets klare værdi som symbolsk investering understreger feltets øjeblikkelige konfiguration: en stilstående del befolket af tekniske eksperter og en anden mere dynamisk, der udgøres af pionererne inden for de bløde etiske, sociale og grønne former for revision og management.

Analysens udgangspunkt i det mere subjektive i feltets videnskampe fremfor i de politiske emner, som har en tendens til at kategorisere den generelle perception af miljøet, hjælper os til at forstå miljøfeltets diffusion i mange retninger og dets stødvise bevægelse væk fra den oprindelige tekno-politiske platform. Det er på en og samme tid miljøets egen succes, der tillader denne diffusion, og integrationen i nye områder som et felt af komplementære og forskelligt motiverede indsatser.

Noter

1. På grund af nærværende fremstillings begrænsede omfang refereres der ikke med konkrete citater fra de interviews, der generelt danner grundlag for analysen. Vi henviser til interviewene på vore egne filer, der angiver dato for interviewet samt nummerering af interviewet på den pågældende dag.
2. Livsbane er vores oversættelse af det franske „trajectoire“, der i Bourdieus sociologi refererer til det livsmonster, en agent har fulgt, dels som produkt af habitus, dels som produkt af det sociale felts strukturer. På den vis er livsbaneanalysen ikke en biografisk analyse, men i stedet orienteret mod sammenhængen mellem felt og habitus (Bourdieu 1994:212).
3. Hans Sand anfører, at ved Ministeriet for Forureningsbekæmpelses start var der godt 100 medarbejdere mod 1.000 i 1973, da ministeriet skiftede navn til Miljøministeriet (Hans Sand 1996:36).
4. Dette skal ikke læses som en art „if you can't beat them join them“ reaktion fra miljøbevægelsens side. Den danske miljøbevægelses meget brede fundament baseret på græsrodsorganisering medførte et behov for

dens medlemmer for at indgå i offentlige institutioner, hvis de ønskede at fortsætte i miljøpolitik, da de eksisterende græsrodsorganisationer kun i meget begrænset omfang tilbød alternative karrieremuligheder i egne institutioner (jfr. Jeppe Læssøe 1995:342).

5. De første specialiserede kurser i miljøret på Københavns Universitet blev fulgt af blot 14 studenter, hvoraf kun to var stud.jur.'er. I det mere kritiske juridiske miljø omkring JuraFronten i Århus og siden hen Retspolitisk Forening i både København og Århus var der ingen interesse for miljøret. Også i de kritiske miljøbevægelser brillerer juristerne med deres næsten totale fravær.

6. De væsentligste rådgivende ingeniørfirmaer inden for denne branche i Danmark er Rambøll, Cowi Consult og Carl Bro.

7. Hermed menes de fem multinationale revisions- og konsulentfirmaer Arthur Anderson (og Anderson Consulting), Pricewaterhouse Coopers, Ernst & Young, K.P.M.G og Deloitte Touche Tohmatsu (jfr. Dezalay & Sugarman 1995). Om store advokatfirmaer i Danmark se Madsen 2000, der også behandler forholdet mellem store advokatfirmaer og „big five“-konsulentfirmaer i et konkurrerende marked for serviceydelser.

Litteratur

Andersen, Mikael Skou 1994: *Governance by Green Taxes: Making Pollution Prevention Pay*. Manchester: Manchester University Press.

Bourdieu, Pierre 1980: *Le sens pratique*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Bourdieu, Pierre 1989: *La noblesse d'état: grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Bourdieu, Pierre 1990: *In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre 1994: *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris: Éditions du Seuil.

Castells, Manuel 1997: *The Power of Identity. The Information Age - Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell Press.

Dezalay, Yves and Bryant Garth 1996: *Dealing in Virtue. International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Order*. Chicago: University of Chicago Press.

Dezalay, Yves and David Sugarman (Eds.) 1995: *Professional Competition and Professional Power: Lawyers, Accountants and the Social Construction of Markets*. London: Routledge.

Goldschmidt, Lars 1995: "Internationalt standardiseringsarbejde: En udfordring for miljøadministrationen" i Poul Lübcke (red.): *Miljøet, markedet og velfærdsstaten*. Århus: Fremad og AIF: 445-471.

Golub, Jonathan (Ed.) 1998: *New Instruments for Environmental Policy in the EU*. London: Routledge.

Gram, Niels F. 1996: "Industriens samarbejde med Miljøministeriet" i David Rehling (red.): *Miljø- og Energiministeriet 1971-1996: Undfangelse, udvikling og udblik*. København: Miljø- og Energiministeriet: 105-110.

Holmstad, Dag 1999: "Novo gennemtrekner menneskerettigheder". *Jyllandspostens internet avis*, d. 28. juni 1999.

Kampmann, Jens 1996: "Den politiske Baggrund: Oprettelsen af Ministeriet for Forureningsbekæmpelse – senere Miljøministeriet" i David Rehling (red.): *Miljø- og Energiministeriet 1971-1996: Undfangelse, udvikling og udblik*. København: Miljø- og Energiministeriet: 15-22.

Læssøe, Jeppe 1995: "Borgerinddragelse: Mellem åbenhed og styring" i Poul Lübcke (red.): *Miljøet, markedet og velfærdsstaten*. Århus: Fremad og AIF: 339-363.

Madsen, Mikael Rask 2000: "Fra sagførerkontorer til store advokatfirmaer: En retssociologisk analyse af ændringerne af den danske advokatbranche", *Juristen*, in press.

- McCornick, John 1995: *The Global Environmental Movement*. New York: John Wiley & Sons.
- Moe, Mogens 1997: *Miljøret-Miljøbeskyttelse*. København: GadJura.
- Sand, Hans 1996: "Miljøreformen" i David Rehling (red.): *Miljø- og Energiministeriet 1971-1996: Undfangelse, udvikling og udblik*. København: Miljø- og Energiministeriet: 29-38.
- Sikkink, Kathryn 1996: "The Emergence, Evolution, and Effectiveness of the Latin American Human Rights Network" in Elizabeth Jelin and Eric Hershberg (Eds.): *Constructing Democracy. Human Rights, Citizenship and Society in Latin America*. Colorado: Westview Press: 59-84.
- Tornbjerg, Jesper 1998: "Overskud i Kampmanns miljøeksperimentarium". *Politiken*, d. 15. april 1998: 5.